

خلق نظریه در مطالعات کیفی

(رویکردی کاربردی به نظریه زمینه‌ای)

دکتر محسن نوغانی دخت بهمنی
عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد
دکتر فردین محمدی
دکتر مهدی کرمانی
عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد

سرشناسه:

نوغانی دخت بهمنی، محسن، ۱۳۴۴-

عنوان و نام پدیدآور:

خلق نظریه در مطالعات کیفی (رویکردی کاربردی به نظریه زمینه‌ای) / محسن نوغانی دخت بهمنی، فردین محمدی، مهدی کرمانی؛ ویراستار علمی احمد رضا اصغرپور ماسوله.

مشخصات نشر:

مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، انتشارات ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری:

۲۱۶ ص:، مصور، جدول، نمودار.

فروست:

انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد؛ ۷۴۰.

شابک:

ISBN: 978-964-386-430-9

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت:

کتابنامه؛ نمایه.

موضوع:

نظریه مبنایی

موضوع:

علوم اجتماعی -- تحقیق -- روش‌شناسی.

Grounded theory

Social sciences -- Research -- Methodology

Mohammadi, Fardin

شناسه روده:

محمدی، فردین، ۱۳۶۵

شناسه افزوده:

کرمانی، مهدی، ۱۳۶۱

شناسه افزوده:

اصغرپور ماسوله، احمد رضا، ۱۳۵۸ - ویراستار.

شناسه افزوده:

دانشگاه فردوسی مشهد، انتشارات.

رده‌بندی کنگره:

H ۶۱۰

رده‌بندی دیویی:

۱۰۷۲

شماره کتابشناسی ملی:

۸۳۶۱۰۰۱

خلق نظریه در مطالعات کیفی (رویکردی کاربردی به نظریه زمینه‌ای)

پدیدآورندگان: دکتر محسن نوغانی دخت بهمنی، دکتر فردین محمدی؛ دکتر مهدی کرمانی

ویراستار علمی: دکتر احمد رضا اصغرپور ماسوله

ویراستار ادبی: مصطفی قندهاری

مشخصات: وزیری، ۲۵۰ نسخه، چاپ اول، پاییز ۱۳۹۸

چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد

بها: ۳۰۰/۰۰۰ ریال

حق چاپ برای انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد محفوظ است.

مراکز پخش:

فروشگاه و نمایشگاه کتاب پردیس: مشهد، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد، جنب سلف یاس

تلفن: ۳۸۸۳۳۷۲۷ (۰۵۱)

مؤسسه کتابیران: تهران، خیابان کارگر جنوبی، خیابان لبافی‌نژاد، بین خیابان فروردین و اردیبهشت،

شماره ۲۳۸ تلفن: ۶۶۴۹۴۴۰۹-۶۶۴۸۴۷۱۵ (۰۲۱)

مؤسسه دانشیران: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) نبش خیابان نظری، شماره ۱۴۲

تلفکس: ۶۶۴۰۰۲۲۰ - ۶۶۴۰۰۱۴۴ (۰۲۱)

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۷	فصل ۱: زمینه‌های تاریخی و نظری پیدایش نظریه زمینه‌ای
۱۸	مقدمه
۱۹	چیستی نظریه زمینه‌ای
۲۰	زمینه‌های تاریخی پیدایش نظریه زمینه‌ای
۲۳	زمینه‌های نظری پیدایش نظریه زمینه‌ای
۲۶	فروضه‌ای بنیادی نظریه زمینه‌ای
۲۶	تحول رویکردها در نظریه زمینه‌ای
۲۹	الف. رویکرد عینی‌گرایی
۳۵	ب. رویکرد برساخت‌گرایی
۳۹	انواع نظریه در نظریه زمینه‌ای
۴۰	خلاصه فصل
۴۱	تمرین
۴۳	فصل ۲: مبانی پارادایمی
۴۴	مقدمه
۴۴	چیستی پارادایم
۴۵	محورهای پارادایمی
۴۸	انواع پارادایم
۴۸	پارادایم برساختی تفسیری
۵۰	کاربرد استراتژی استفهامی در پارادایم برساختی تفسیری
۵۱	مبانی پارادایمی نظریه زمینه‌ای
۵۳	خلاصه فصل
۵۳	تمرین

فصل ۳: ارکان و مفاهیم پایه در نظریه زمینه‌ای.....	۵۵
مقدمه.....	۵۶
ارکان نظریه زمینه‌ای.....	۵۶
مفاهیم کلیدی نظریه زمینه‌ای.....	۵۸
خلاصه فصل.....	۶۴
تمرین.....	۶۴
فصل ۴: ورود به میدان.....	۶۵
مقدمه.....	۶۶
گام‌های اصلی در نظریه زمینه‌ای.....	۶۶
مسئله‌یابی و طرح مسئله.....	۶۶
پرسش‌های پژوهش.....	۶۸
جایگاه نظریه، فرضیه، متغیرها و مفاهیم در نظریه زمینه‌ای.....	۶۹
میدان و جامعه مورد مطالعه.....	۷۱
گردآوری داده و ملزومات تکنیکی آن.....	۷۱
انتخاب نمونه و ملزومات تکنیکی آن.....	۷۳
تعیین حجم نمونه و ملزومات تکنیکی آن.....	۷۸
تحلیل داده و ملزومات تکنیکی آن.....	۷۹
وظایف پژوهشگر در نظریه زمینه‌ای.....	۸۴
خلاصه فصل.....	۸۸
تمرین.....	۸۹
فصل ۵: فرایند کدگذاری باز.....	۹۱
مقدمه.....	۹۲
مراحل کدگذاری باز.....	۹۲
تکنیک‌های تشخیص ابعاد مقوله‌ها.....	۹۹
مصاحبه دوم.....	۱۰۳
مفهوم‌سازی مصاحبه دوم.....	۱۰۴
تداوم گردآوری داده‌ها.....	۱۰۹
خلاصه فصل.....	۱۱۱
تمرین.....	۱۱۱

فصل ۶: فرایند کُدگذاری محوری.....	۱۱۳
.....مقدمه	۱۱۴
.....کدگذاری محوری	۱۱۴
.....مرحله اول: مشخص کردن مقوله‌های اصلی و فرعی	۱۱۶
.....مرحله دوم: مدل پارادایمی	۱۲۰
.....مؤلفه‌های پارادایمی	۱۲۱
.....بعد شرایط	۱۲۲
.....بعد راهبرد عد / تعامل	۱۲۴
.....بعد پیامدها	۱۲۴
.....مثال کُدگذاری محوری	۱۲۵
.....مرحله سوم: جمع‌رابطه بنده (نگار سازی)	۱۲۹
.....نمونه‌گیری ارتباطی	۱۳۰
.....ماتریس شرطی / پیامدی	۱۳۲
.....خلاصه فصل	۱۳۴
.....تمرین	۱۳۴
فصل ۷: فرایند کُدگذاری گزینشی.....	۱۳۷
.....مقدمه	۱۳۸
.....اجزای کدگذاری گزینشی	۱۳۸
.....بخش اول - یکپارچه‌سازی	۱۳۸
.....تعیین مقوله هسته و تکنیک‌های آن	۱۳۸
.....مدل پارادایمی و مقوله هسته	۱۴۴
.....بخش دوم - پالایش نظریه	۱۴۴
.....نمونه‌گیری افتراقی	۱۴۶
.....تعیین اعتبار یا صحت نظری	۱۴۶
.....مقایسه با ادبیات موجود	۱۴۷
.....شکل‌گیری نظریه زمینه‌ای	۱۴۷
.....خلاصه فصل	۱۴۸
.....تمرین	۱۴۹

فصل ۸: مرور انتقادی پژوهش‌های مرتبط با نظریه زمینه‌ای در حوزه مدیریت و جامعه‌شناسی

ایران.....	۱۵۱
مقدمه.....	۱۵۲
مشخصات منابع مطالعه‌شده.....	۱۵۶
مرور انتقادی منابع به تفکیک معیارها.....	۱۵۸
نقد و بررسی حوزه‌های علمی.....	۱۶۵
بحث و نتیجه‌گیری.....	۱۶۶
تمرین.....	۱۶۸

فصل ۹: کاربرد نرم‌افزار در تحلیل‌های کیفی با تأکید بر روش نظریه زمینه‌ای.....

مقدمه.....	۱۷۰
آغاز کار با نرم‌افزار.....	۱۷۱
ورود اسناد موردنظر به پروژه جاد.....	۱۷۳
کدگذاری اسناد.....	۱۷۶
انتظام‌بخشی به کدها.....	۱۷۹
استراتژی‌های جست‌وجو در اسناد متنی.....	۱۸۱
بازخوانی اسناد و بازبینی کدگذاری‌ها.....	۱۸۴
تعریف متغیر برای اسناد و کدها.....	۱۸۵
خروجی‌های نرم‌افزار.....	۱۸۸
تحلیل‌های ترکیبی.....	۱۹۵
تعریف کاربر و انجام پروژه‌های مشترک.....	۱۹۸
استفاده از راهنماهای داخلی نرم‌افزار.....	۲۰۰
منابع.....	۲۰۳
وبسایت‌های مرتبط با نظریه زمینه‌ای.....	۲۰۹
نمایه.....	۲۱۱

مقدمه

جامعه‌شناسی مدرن آن گونه که در آثار اندیشمندان مؤسس این رشته علمی متبلور است، بر مطالعه روشمند پدیده‌های اجتماعی و انسانی تأکید دارد. از زمانی که آگوست کنت اثر مشهورش با عنوان درس‌هایی درباره فلسفه اثباتی را در سال ۱۸۴۲ منتشر ساخت تا به امروز تعداد زیادی از جامعه‌شناسان مشهور به طرح الگوهای خرد و کلان در باب بررسی و تحلیل مسائل و پدیده‌های اجتماعی پرداخته‌اند. هرچند رویکرد تجربه‌گرا و کمی‌گرای کنت که در پی یک روش تحلیلی دورکیم قوت و قدرتی کم‌نظیر یافت برای سال‌های طولانی بر سر مطالعات این رشته سایه سنگینی افکند، اما به پشتوانه تلاش‌های رقیبی که به‌ویژه ریشه در افکار و ایده‌های جامعه‌شناس بزرگ آلمانی، سر بریز از جمله تأکید او بر لزوم برقراری رویکرد تفهیمی در تبیین پدیده‌های اجتماعی داشت، مسیر امیدبخشی برای بررسی‌های کیفی گشود که تا به امروز شاخ و برگ‌های فراوانی به خود دیده است. به‌طوری که در حال حاضر شاهد عرضه نظام‌مند مجموعه‌های متنوعی از روش‌های کیفی در کنار متدهای کمی پژوهشی در حوزه علوم اجتماعی هستیم.

در یک ارزیابی اجمالی و منصفانه می‌توان چند نقطه ضعف را در مطالعات اجتماعی و انسانی برای روش‌های کیفی نسبت به روش‌های کمی برشمرد: نخست، روش کیفی که بی‌محال گسترده‌ای به ظهور و بروز خلاقیت پژوهشگر در حین پیشبرد طرح پژوهشی‌اش می‌دهند؛ دوم، روش‌های کیفی از انعطاف‌پذیری بالایی برخوردارند که برای محقق امکان حفظ تناسب بین روش و مسئله پژوهش را در طول اجرای تحقیق فراهم می‌آورند و سومین نقطه قوت روش‌های کیفی نزدیکی بیشتر دریافت‌های نهایی حاصل از کارشان به آن چیزی است که اندیشمندان علوم اجتماعی مایل‌اند در قامت نظریه به مخاطبان خود ارائه دهند. به عبارت دیگر، باب ایده‌پردازی‌های نظری در سیر انجام پژوهش‌های کیفی و به‌ویژه در مراحل پایانی آن باز است. مزیت دیگری که در روش‌های کیفی پژوهش نهفته است، ظرفیت بالای درهم‌آمیزی آن‌ها با یکدیگر و با برخی از تکنیک‌های کمی است که اجرای طرح‌های پژوهش ترکیبی را نیز ممکن می‌سازد.

تحول در روش‌های کیفی را می‌توان در سه عرصه مختلف شاهد بود. از حیث فلسفی رویکرد ایده‌آلیستی آلمانی را می‌توان خاستگاه و زمینه اصلی تحول در مبانی معرفتی پژوهش‌های کیفی به حساب آورد؛ روندی که با فلسفه پدیدارشناسی هوسرل و هایدگر به اوجی کم‌نظیر دست یافت و بعدها شاخه‌های متفاوتی از آن

در سنت فلسفی فرانسوی، آلمانی و انگلوساکسن، مسیرهای متنوعی را در پیش گرفت. به لحاظ تحولات روشی و تکنیکی نیز بررسی‌های مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی متون را می‌توان سرآغاز راهی دانست که به انبوهی از روش‌ها و تکنیک‌های مطالعاتی در ذیل کلان‌روش‌هایی از قبیل تحلیل روایت، تحلیل گفتمان، پدیدارشناسی، تحلیل نشانه‌شناسی و نیز نظریه زمینه‌ای منجر شده است. سومین عرصه تکاملی روش‌های کیفی مربوط به منابع داده‌ای و ابزارهای تحلیلی است که از منابع و ابزارهای سخت به سمت ابزارها و منابع نرم تبدیل و تحول یافته است تا آنجا که امروزه سهم زیادی از مطالعات کیفی، به تجزیه و تحلیل داده‌های انباشت شده در شبکه‌های اجتماعی مجازی و مبتنی بر ابزارهای یارانه‌ای اختصاص یافته است.

در این بین، یونان استراوس و بارنی گلاسر در سال ۱۹۶۷ با انتشار کتاب "کشف نظریه زمینه‌ای: استراتژی‌هایی برای تحقیق کیفی" جریانی نوین در پژوهش‌های کیفی را پایه‌ریزی کردند که مدعی بود فرصت‌های تازه‌ای در راستای تجربه‌پردازی خردمقیاس پیش‌روی محققان علوم اجتماعی قرار می‌دهد. این دو پژوهشگر، نام رویکرد روش‌شناسی خود را نظریه زمینه‌ای نهادند. این روش که ریشه در مشرب تفسیرگرا داشت و برخورداری از مبانی پدیدارشناسانه بود، ادعا داشت که می‌توان از طریق تحلیل‌های کیفی ژرفانگر، تبیین‌های اقناع‌کننده‌ای از کنش‌های برساخت واقعیت‌های اجتماعی ارائه داد و در ادامه از طریق ترکیب و درهم‌آمیزی این تبیین‌ها، نظام نظری را معرفی و معرفی معنی را سامان داد. ماهیت منعطف و خلاقیت‌پذیر روش‌های کیفی، بعدها موجب شاخه‌شمار شدن این جریان و ارائه الگوهای مختلفی در این زمینه شد که مهم‌ترین نمونه‌های آن را می‌توان در کار گلاسر (۲۰۰۲)، پارمز (۲۰۰۶) و استراوس و کوربین (۲۰۰۸) دید.

منابع موجود به زبان فارسی در زمینه روش نظریه زمینه‌ای را می‌توان در چند رده اصلی جای داد. گروهی از این آثار در قالب بخش یا فصلی از یک اثر عمومی در حوزه روش تحقیق کیفی، به معرفی این رویکرد پرداخته‌اند. برخی از آثار موجود در بازار کتاب ایران نیز ترجمه‌هایی گاه کامل و گاه ناقص از آثار نویسندگان صاحب‌نظر در این حوزه است که منحصرأ به روش مذکور اختصاص دارد. در این بین برخی از تألیفات ارزشمند نیز در باب معرفی و شرح این روش مبتنی بر تجارب و دریافت‌های پژوهشی استادان و محققان ایرانی در رشته‌های مرتبط در سال‌های اخیر منتشر شده است. کتاب پیش‌رو بیشتر به دسته اخیر نزدیک است. از این‌رو، ضمن دربرداشتن محتوایی به نسبت فراگیر که از مبانی فلسفی تا تکنیک‌های تحلیل مرتبط با روش نظریه زمینه‌ای را دربر می‌گیرد، به سنت ایرانی مطالعات کیفی وفادار بوده است.

بنابر تجربه‌های مؤلفان از حضور در تیم‌های پژوهشی دانشگاهی در رشته‌های مختلف (به عنوان مجری، همکار، راهنما و یا مشاور) که نظریه زمینه‌ای الگوی روشی حاکم بر آن‌ها بوده است، در تنظیم مطالب این اثر به گونه‌ای عمل شده است تا امکان بهره‌گیری از آن توسط محققان حوزه‌های علوم انسانی، علوم اجتماعی

و همچنین برخی حوزه‌های مرتبط در علوم پزشکی و پیراپزشکی فراهم باشد. علاوه بر این، ضمن کوشش برای رعایت نظم و توالی منطقی در مباحث ارائه شده، فصل‌بندی کتاب به صورتی است که هر خواننده به تناسب آموخته‌های پیشین و نیازهای حائر اولویت خود می‌تواند به مبحث مورد نظرش مراجعه و آن را به صورت مستقل مطالعه کند.

این کتاب دارای نه فصل مجزا است. در فصل اول و دوم به ترتیب مروری بر زمینه‌های تاریخی پیدایش نظریه زمینه‌ای و مبانی پارادایمی آن صورت گرفته است. فصل دوم به تعریف ارکان و مفاهیم کلیدی رایج در این حوزه روشی و فصل سوم به شرایط، الزامات و تکنیک‌های ورود به میدان پژوهش مبتنی بر روش مورد بحث اختصاص یافته است. سه فرایند کدگذاری باز، محوری و گزینشی که در مجموع سهم عمده از روند تجزیه و تحلیل داده‌ها در روش نظریه زمینه‌ای مبتنی بر کاربری آن‌ها است، در فصل‌های پنجم تا هفتم آورده شده است. در فصل هشتم، بررسی انتقادی بر مطالعات اجتماعی در ایران که با روش نظریه زمینه‌ای انجام شده‌اند، ارائه می‌شود و در فصل نهم نحوه به کارگیری نرم‌افزارهای کامپیوتری در تحلیل داده‌های کیفی با تمرکز بر نرم‌افزار مکس کی‌دی‌ای، بررسی شده است. امید آن می‌رود که این مجموعه مطالب، انتظارات خوانندگان محترم را برآورده سازد و دست‌آوردی برای تقویت دانش و ارتقای مهارت‌های ایشان در پیشبرد پژوهش‌های کیفی، مؤثر واقع شود.

در پایان نویسندگان لازم می‌دانند از تمامی هم‌راهان در مندی که در مسیر شکل‌گیری ایده‌های نخستین تا تألیف و انتشار این اثر آن‌ها را به شیوه‌های مختلف یاری رساندند، قدردانی کنند. به ویژه تشکر ویژه خود را از آقای دکتر احمد رضا اصغرپورماسوله که زحمت ویراستاری کتاب را متقبل شده‌اند، آقای مهندس قندهاری بابت ویراستاری ادبی کتاب و نیز مدیر و کارکنان محترم مدیریت نشر آثار علمی دانشگاه فردوسی مشهد به جهت آماده‌سازی، چاپ و نشر اثر ابراز می‌دارد.